

Verbeteren leesvaardigheid in de bovenbouw van het VWO op het Pleincollege Eckart

**Eindverslag onderzoek academische school
2006-2008**

**Lea te Dorsthorst
Nuenen, juni 2008**

Inhoudsopgave

1. Inleiding	p. 3
2. Probleemstelling	p. 3
3. Nadere probleemanalyse	p. 4
3.1 Enquête	p. 4
3.2 Literatuur	p. 5
4. Vraagstelling	p. 5
5. Leesstrategieën – methode en resultaten	p. 6
5.1 V6	p. 6
5.2 V4	p. 7
5.3 Differentiatie-programma V4	p. 8
6. Kanttekeningen en Conclusies	p. 9
6.1 Kanttekeningen	p. 9
6.2 Conclusies	p. 10
7. Aanbevelingen	p. 10
8. Bijlagen	
1. Project verbeteren leesvaardigheid V6	p.11
2. Enquête leesvaardigheid V4, V5f2	p. 13
3. Foutenanalyse pretest-posttest V6 per categorie invulwoorden	p. 14
4. Uitwerking evaluatie leesstrategieën V4	p. 15
5. Differentiatie-programma lezen V4	p. 17
6. Enquêtes nav cito voortgangstoetsen leesvaardigheid	p. 18
7. Oefenboek leesstrategieën V4	
8. Oefenboek leesstrategieën V5	

1. Inleiding

Begin van het schooljaar 2006-2007 startte de Academische School op het Pleincollege Eckart. Zelf behoorde ik tot de mensen die gevraagd werden hieraan deel te nemen. Het niveau van de leesvaardigheid en de resultaten op het centrale eindexamen voor de moderne vreemde talen - met name Frans en Duits - waren de laatste jaren op school onbevredigend voor zowel leerlingen als hun docenten. Om deze reden hield de vraag hoe we hieraan iets zouden kunnen veranderen me toentertijd behoorlijk bezig. De Academische School bood mij de tijd en de gelegenheid hier nader onderzoek naar te doen. Voor mij een mooie kans om naast mijn lessen te werken aan een mogelijke structurele verbetering van de kwaliteit van onderwijs op onze school.

2. Probleemstelling

De resultaten van de leesvaardigheid op de centrale eindexamens van de moderne vreemde talen op het Pleincollege Eckart waren de laatste jaren ronduit onbevredigend. Onderstaande tabel toont de behaalde gemiddelde cijfers op het eindexamen van de Cito leestoetsen. De cijfers van 2006-2007 waren toen natuurlijk nog niet bekend, maar deze heb ik toegevoegd om de trend nog duidelijker weer te geven.

Gemiddelde cijfers centraal schriftelijk eindexamen moderne vreemde talen

	2003-2004	2004-2005	2005-2006	2006-2007
Frans	6.3	5.9	6.1	5.8
Duits	6.2	5.9	5.8	5.5
Engels	6.5	6.3	6.4	6.0

De dalende lijn maakte ons, docenten vreemde talen, zorgen. Er waren natuurlijk allerlei vermoedens over de mogelijke oorzaak van deze verontrustende trend. Eén daarvan was dat er een mogelijke samenhang zou kunnen zijn tussen de invoering van de keuzewerktijd en de tegenvallende resultaten bij de moderne vreemde talen. De achteruitgang was te zien bij alle vaardigheden: luisteren, schrijven, spreken en lezen. Deze laatste vaardigheid wordt getoetst bij het centraal landelijk eindexamen en bepaalt voor 50% het eindcijfer voor de vreemde talen.

Het leek mij niet zinvol mijn onderzoek te richten op de vraag of en in hoeverre de invoering van de keuzewerktijd een negatieve invloed had gehad op de leesresultaten in het bijzonder, aangezien de keuzewerktijd destijds totaal niet ter discussie stond. Ik heb daarom besloten de school-organisatorische factoren buiten beschouwing te laten en mij te richten op andere factoren die de leesvaardigheid beïnvloeden.

Om hier zicht op te krijgen, heb ik in eerste instantie twee wegen bewandeld. Enerzijds heb ik mij verdiept in literatuur over leesvaardigheid, anderzijds heb ik een enquête hierover opgesteld en die afgenomen onder leerlingen.

3. Nadere probleemanalyse

3.1. Enquête

Naar aanleiding van de literatuur die we kregen over actie-onderzoek, heb ik besloten een enquête te maken en af te nemen over leesvaardigheid bij leerlingen van VWO4. Mijn doel was zicht te krijgen op de factoren die volgens leerlingen van belang waren op het leren en/of verbeteren van hun leesvaardigheid. Genoemde enquête heb ik afgenomen in drie V4 klassen en in de V5f2 klas. (zie bijlage 2)

Hieruit kwam naar voren dat:

- *leerlingen zelf vonden dat ze *woordenschat tekort* kwamen
- *leerlingen geen expliciete voorkeur hebben voor individueel/in duo's/klassikaal/groeps-onderwijs
- *leerlingen het hebben van *eigen keuzes* in de tekstsoort en tekstinhoud heel belangrijk vinden
- *leerlingen het lezen van Franse teksten *wel nuttig* maar niet plezierig vinden

Oplossingen die ze zelf aandroegen om het lezen nuttiger en plezieriger te maken waren:

- buitenlandse reizen: onderdompeling
- Franstalige docenten/ native speakers in de les
- Eigen keuzes van tekstsoort en tekstinhoud

Conclusies:

* Woordenschat

Deze enquête bevestigde wat we in de sectie al dachten, de leerlingen komen woorden tekort. We hadden al geïnventariseerd hoe dat zou kunnen komen. Het voornemen was al het vocabulaire voortaan cumulatief te overhoren, zodat verplichte herhaling zou plaatsvinden en de woorden beter zouden beklipen.

* Motivatie

De motivatie zouden we kunnen vergroten door de leerlingen meer eigen keuzes te geven enerzijds en door buitenlandse contacten/reizen/emailcontacten anderzijds. Het project tandemleren past prima in deze context, misschien moeten we deze eendaagse bezoeken aan het buitenland uitbreiden naar meerdaagse onderdompelingen. De mogelijkheden hiervoor onderzoek ik momenteel met mijn Belgische collega en met Claire Arts, waarmee ik samen het Tandemleren organiseer.

* Leesstrategieën

Het aanleren/verbeteren van leesstrategieën kwam niet aan de orde in de enquête, maar was mijns inziens een noodzakelijkheid om de leesvaardigheid te verbeteren. Het vervolg van mijn onderzoek richtte zich dan ook voornamelijk op deze leesstrategieën, met in mijn achterhoofd de eigen keuze van leerlingen als motiverende factor.

Mijn LIO zou zich vooral richten op de **motivatie** voor het leren Frans lezen bij deze leerlingen, ikzelf zou de **leesstrategieën** voor mijn rekening nemen. Aangezien mijn LIO echter intussen was gestopt met de opleiding, is er verder geen vervolg meer gegeven aan het uitwerken van de motivatie met betrekking tot het lezen van Franse teksten. Ikzelf heb toen besloten mijn onderzoek voorlopig verder te beperken tot de leesstrategieën.

3.2. Literatuur

Tijdens het literatuuronderzoek vond ik een proefschrift van Hetty Mulder over leesstrategieën (*Four types of foreign language reading training and their effect on foreign language reading comprehension*, 1996). Zij onderscheidt verschillende strategieën voor intensief lezen. In haar onderzoek toont zij met behulp van pre- en posttesten aan, dat het oefenen van deze strategieën resulteert in beter tekstbegrip. Aangestoken door haar onderzoeksresultaten en haar enthousiasme, besloot ik mijn onderzoek toe te spitsen op de leesstrategieën als technische factor.

Hetty Mulder onderscheidt zes leesstrategieën. Dit zijn:

1. zoek de kernwoorden: leerlingen zoeken de kernwoorden van elke alinea
2. puzzeltekst: alinea's van een tekst worden in willekeurige volgorde aangeboden. De oorspronkelijke volgorde moet door leerlingen gevonden worden.
3. Scharnier/signaalwoorden: leerlingen moeten de scharnierwoorden vinden die uit de tekst zijn weggelaten. Om het niet té moeilijk te maken staan de weggelaten woorden in willekeurige volgorde onder de tekst.
4. Gatentekst: leerlingen raden woorden die zijn weggelaten uit de tekst. Deze mogen in geraden worden in de doeltaal of in de moedertaal.
5. Raad middenstuk alinea's: leerlingen krijgen alleen eerste en laatste regels van alinea's en moeten de tekst ertussen zelf invullen
6. Raad betekenis onderstreepte woorden: leerlingen raden de betekenis van de woorden die onderstreept zijn in de tekst.

Belangrijk bij al deze leesstrategieën is dat leerlingen in duo's oplossingen bedenken en die met argumenten kunnen onderbouwen. Hun oplossingen kunnen afwijken van de oorspronkelijke tekst, maar zolang ze goed onderbouwd worden met argumenten, is dit een compliment waard. Een ander aandachtspunt is het vormen van de duo's. Zij moeten zo samengesteld worden dat beide leerlingen ongeveer even sterk of zwak zijn in lezen. Op deze manier kunnen zij elkaar prikkelen en uitdagen. Wanneer er duidelijk één sterker is, zal de ander niet of nauwelijks nog bijdragen aan de discussie over hun argumenten.

4. Vraagstelling

Geboeid door deze leesstrategieën en de positieve resultaten uit het onderzoek van Hetty Mulder, besloot ik mijn onderzoek verder toe te spitsen deze leesstrategieën als middel om de leesvaardigheid op onze school te verbeteren. Ik wilde bekijken of het mogelijk was mijn toenmalige V6 klas nog te laten profiteren van dit effectieve middel ter verbetering van hun leesvaardigheid. Hetty Mulder had laten zien dat een merkbare verbetering op korte termijn mogelijk was, maar gold dat ook voor deze leerlingen die beslist behoorlijke hiaten vertoonden op het gebied van woordenschat en in hun aanpak van lezen?

Als de resultaten van V6 niet meetbaar zouden verbeteren ondanks het oefenen met genoemde leesstrategieën, was dit voor mij geen reden aan te nemen dat zij niet zouden werken op lange

termijn. Ik wilde uitzoeken of en in hoeverre zij vruchten afwerpen als zij systematisch gedurende langere tijd – bijvoorbeeld één of twee hele schooljaren – geoefend zouden worden.

Om de hiaten in de woordenschat van de leerlingen op te heffen, wilde ik het vocabulaire voortaan vanaf de eerste schooldag cumulatief laten leren en testen.

Mijn hypothese was dat een gecombineerde aanpak van enerzijds leesstrategieën en anderzijds cumulatief geleerd vocabulaire op termijn zou resulteren in betere leesresultaten.

5. Leesstrategieën

5.1 V6

Methodes

In mijn VWO 6 Frans 2 klas ben ik meteen begonnen met het oefenen van leesstrategieën. Daarbij heb ik gebruik gemaakt van een pakketje kant-en-klare leesstrategie-oefeningen voor eind VWO 5, die ik gekregen had van Hetty Mulder. De teksten uit haar oefenboek leesstrategieën waren beslist niet te gemakkelijk voor ze en dat was ook maar goed want anders haken de leerlingen af op grond van de moeilijkheidsgraad. Hier ben ik dus meteen “probleemoplossend” te werk gegaan, niet geheel volgens de richtlijnen van de academische school. Ik heb ervoor gekozen dit instrument ter verbetering toch vast in te zetten omdat de tijd kostbaar was voor V6 en ik hoopte dat ik de in V6 opgedane ervaringen zou kunnen gebruiken voor de verdere opzet van mijn onderzoek (*zie bijlage 1*)

Ik heb deze leerlingen eerst een pre-test (gatentekst) laten doen. Ik heb ze toen voorgespiegeld dat hun resultaten met 1,5 punt zouden verbeteren als ze deze leesstrategieën serieus zouden oefenen. De resultaten van de pre-test waren ronduit dramatisch. Goed voor het schrik-effect!

In totaal hebben we ongeveer 10 weken geoefend met de leesstrategieën. Op zich gingen de leerlingen heel goed aan het werk in duo's. Deze werkvorm vonden ze plezierig en bij navraag ook nuttig. De mensen die op zich al heel goed waren in lezen, kregen van mij de keuze tussen het meedoen met de leesstrategie-oefeningen of het zelfstandig lezen van Franse boeken/teksten. Een aantal van deze goede lezers verkoos toch om mee te blijven doen met de oefeningen.

Vlak voor de eindexamens heb ik deze leerlingen een posttest laten doen, dezelfde als de pre-test. De resultaten hiervan heb ik geanalyseerd en in een schema-tje gezet (*bijlage 3*).

Wetenschappelijk verantwoord zijn ze niet omdat slechts een klein aantal leerlingen het op kon brengen beide teksten te maken. De meeste hebben wel tekst 1 ingevuld daarom heb ik me vooral hierop gebaseerd bij het onderzoekje.

Resultaten

1. Ten eerste scoorden ze gemiddeld 3 fouten minder dan in de pre-test, dat wil zeggen 1 heel punt hoger. Daar was ik al heel blij mee.

Vervolgens heb ik gekeken naar de soorten woorden die ze moesten invullen in de gaten van de test: werkwoorden, persoonlijke voornaamwoorden, zelfstandige naamwoorden, bijvoeglijke naamwoorden, bezittelijke naamwoorden, lidwoorden, voorzetsels, aanwijzende voornaamwoorden en voegwoorden. Omdat de frequentie van de eerste drie categorieën het grootst was (de anderen kwamen elk minder dan 5 keer voor), heb ik me hierop gefocust. Het bleek dat de leerlingen de meeste vooruitgang boekten in de categorie persoonlijke voornaamwoorden (als onderwerp, meewerkend voorwerp, lijdend voorwerp en persoonlijke

voornaamwoorden met nadruk), namelijk 25% verbetering! Bij de werkwoorden 16% verbetering en bij de zelfstandig naamwoorden 8%.

In de categorie persoonlijke voornaamwoorden werden ook absoluut gezien de meeste fouten gemaakt. 66% van de gevraagde persoonlijke voornaamwoorden werden fout gemaakt, 50% van de werkwoorden en 45% van de zelfstandig naamwoorden.

2. De resultaten van de leerlingen die toch al goed waren in lezen verbeterden niet of nauwelijks door het oefenen van de leesstrategieën. Dit was geheel volgens verwachting.

5.2 V4

Methode

Voor VWO 4 ben ik destijds meteen begonnen met het maken van een oefenboek leesstrategieën (*bijlage 7*). De teksten heb ik voornamelijk gehaald uit eindexamens VMBOT omdat ze vooral niet te moeilijk moesten zijn. Het was best moeilijk om geschikte teksten te vinden en aan te passen voor de verschillende leesstrategieën en misschien zijn ze ook niet allemaal even geslaagd. (Overigens is de lerares Duits ook begonnen met het maken van zo'n oefenboek voor VWO 4, volgens dezelfde methode die ik gebruikt heb). In de laatste periode van dit schooljaar hebben we één les per week deze leesstrategieën geoefend in duo's. De leerlingen gingen heel goed aan het werk. De laatste les heb ik een evaluatie afgenomen over deze leesvaardigheidsoefeningen (*bijlage 4*)

Resultaten

1. De leerlingen vonden het oefenen met het oefenboek leesstrategieën veel plezieriger dan het oefenen van leesvaardigheid in het boek dat we klassikaal aangeschaft hebben om alle vaardigheden te leren (Libre Service)
2. De leerlingen vonden het nuttig om door leesstrategieën te leren lezen. Ze vermeldden onder andere dat ze de opbouw van teksten beter begrepen, dat ze beter verbanden zagen en dat ze geleerd hadden waar je op moet letten als je een tekst wil begrijpen.
3. Het werken in duo's vonden ze bijna allemaal fijn met als belangrijkste argument dat je elkaar aanvult (ik had duo's van gelijk niveau gemaakt). Dit gold echter niet voor de duo's die uit twee mensen bestonden die allebei niet goed konden lezen. Zij werden niets wijzer van elkaar, voornamelijk – volgens mij – door een gebrek aan woordkennis. Ik heb bedacht dat het misschien zinvol zou zijn deze zwakke broeders de tekst van te voren mee naar huis te geven zodat ze eerst wat voorwerk kunnen doen, woorden opzoeken die ze niet kennen, voordat ze in de les aan de leesstrategieën beginnen.
4. De leerlingen vonden het prettig als aan het eind van de les nog even klassikaal de tekst in grote lijnen vertaald werd en de verschillende oplossingen die zij in duo's gevonden hadden bekeken werden. Een soort van “controle ter bevestiging” werd als prettig ervaren.

Gezien bovenstaande positieve ervaringen, besloot ik enerzijds de leesstrategieën in elk geval het volgende schooljaar in te voeren voor alle V4-klassen als vast onderdeel van hun programma. Anderzijds besloot ik een zelfde oefenboek te maken voor V5. Dit zouden we dan kunnen gaan gebruiken in V5f2 (het cohort 2006-2009) en in V5 van het cohort 2007-2010.

In het begin van het nieuwe schooljaar 2006-2007 ben ik meteen begonnen met het maken van dit oefenboek voor **V5**. Hiervoor heb ik eindexamenteksten van Havo 5 gebruikt. Ik meende dat het niveau van deze teksten geschikt is voor de huidige leerlingen V5f2 en de

leerlingen die het volgende jaar in V5 zouden zitten (en dus ook al geoefend hebben met de leesstrategieën in V4). Begin oktober 2007 was ik hiermee klaar. (*bijlage 8*)

In het schooljaar 2007-2008 hebben de leerlingen V5f2 geoefend met deze leesstrategieën. Aanvankelijk waren zij gemotiveerd en bereidden zij de teksten voldoende voor alvorens die in duo's in de klas te bespreken. Naarmate het jaar vorderde eiste de keuzewerktijd weer de nodige tol: leerlingen kozen nauwelijks Frans en besteedden minimaal een uur per week te weinig aan Frans. Het oefenen van leesstrategieën schoot er zo bij in. Het had geen zin deze te oefenen als de teksten niet voorbereid zijn. Tijd hiervoor in de docentgestuurde uren was er niet aangezien de andere vaardigheden ook aan bod moesten komen.

5.3 Differentiatie-programma V4

Naar aanleiding van mijn bevinding in V6, dat goede lezers niet significant beter gaan lezen door de leesstrategieën, heb ik in oktober 2007 een differentiatie-programma gemaakt voor de leerlingen uit V4 die aan het eind van periode 1 (2006-2007) een cijfer 8 of hoger haalden voor de cito voortgangstoets lezen van september/oktober (*bijlage 5*). In dit differentiatie-programma heb ik keuzemogelijkheden voor de goede leerlingen ingelast, met in mijn achterhoofd de enquête aan het begin van mijn onderzoek. Hieruit bleek immers dat leerlingen gemotiveerder zijn om Franse teksten te lezen als ze zelf iets kunnen kiezen.

De geselecteerde leerlingen kregen de keuze tussen de volgende alternatieven:

1. het blijven volgen van de klassikale leesstrategie-oefeningen
2. het zelfstandig lezen en verwerken van Franse boeken (met dit doel zijn er “Merles” aangeschaft op school)
3. het zelfstandig lezen en verwerken van artikelen uit Franstalige tijdschriften
4. het bekijken van Franse films met Franse ondertiteling met opdrachten erbij.

Opgemerkt dient te worden dat deze leerlingen – net als hun klasgenoten - aan het eind van elke periode een cito voortgangstoets lezen, als “proeve van bekwaamheid” moeten afleggen. Hieruit zou enerzijds blijken of deze leerlingen de door henzelf verdiende zelfstandigheid aan zouden kunnen en mochten voortzetten.

Anderzijds was het ook mogelijk dat andere leerlingen uit de klas in de loop van het jaar zodanig goed zouden gaan presteren dat ook zij zelfstandig zouden mogen kiezen op welke manier zij verder zouden willen leren lezen.

In periode 2 zijn we gestart met dit differentiatie-programma lezen. Slechts een handjevol (4 – 6 leerlingen) kwam per klas in aanmerking voor het maken van een eigen keuze. Een enkeling koos ervoor leesvaardigheid te blijven oefenen met behulp van leesstrategieën in duo's. De overigen kozen elk een lijst (uit de serie Merles) op Havo-niveau. Ze hadden de keuze uit 4 titels. Ik heb deze leerlingen apart gezet in een ander lokaal omdat zij zich daar beter konden concentreren als de rest van de groep ging overleggen in duo's.

In periode 3 werd de keuzewerktijd weer ingevoerd en was er haast geen tijd meer in de docentgestuurde uren om de goede leerlingen hun gekozen boeken te laten lezen. Dit moesten ze dan in hun kwt-uren doen, met als gevolg dat ik hierop geen zicht meer had en ik heb het sterke vermoeden dat hiervan ook weinig of niets terecht is gekomen.

De leerlingen die in periode 3 zelfstandig boeken mochten lezen, waren niet allemaal dezelfde als degenen die dat in periode 2 mochten doen. Alleen degenen die aan het begin van periode 3 hadden bewezen (door middel van cito-voortgangstoets lezen) dat zij nog steeds hoge cijfers scoorden voor lezen, mochten doorgaan. Anderzijds is het ook voorgekomen dat een leerling die in periode twee nog met de leesstrategieën moest oefenen, in periode drie zelfstandig mocht gaan lezen.

Helaas is er in periode 4 nog maar heel weinig terecht gekomen van het oefenen van leesvaardigheid op welke manier dan ook. Het docentgestuurde uren hadden niet alleen een

redelijk vol programma vanwege de invoering van de kwt-uren, maar er waren ook nog excursies in deze periode voor leerlingen van V4. Zij werden bovendien zwaar belast met allerlei praktische opdrachten, verslagen en werkstukken in deze laatste periode, waardoor het lezen op een hele lage plaats op de ranglijst van belangrijke zaken kwam te staan bij menig leerling.

6. Kanttekeningen en Conclusies

6.1 Kanttekeningen

Hoewel ik gestaag gewerkt heb aan het onderzoek naar het oefenen met leesstrategieën de afgelopen twee jaren, zijn een aantal zaken helaas niet goed van de grond gekomen.

1. *Rol lio's:*

In de beide schooljaren dat mijn onderzoek liep, heb ik een lio gehad. Zij zouden elk een bijdrage leveren aan dit onderzoek. Helaas is hun deel nooit van de grond gekomen. Aangezien zij hun handen vol hadden aan het aanleren van didactische vaardigheden, zijn zij nooit aan het doen van onderzoek toegekomen. Beide lio's zijn voortijdig gestopt met hun stage. Het is heel jammer dat de motivatie als factor ter verbetering van de leesvaardigheid daardoor niet verder onderzocht is.

2. *Differentiatie groep niet vergeleken met rest van de klas:*

Het lag in mijn bedoeling de leesresultaten en de enquête van de groep leerlingen van V4 die deelnam aan het differentiatieprogramma te vergelijken met die van de rest van de klas. Helaas is dit niet gelukt. De cijfers zijn natuurlijk wel bekend. Maar ik had na willen gaan of deze goede lezers ook vooruitgang hadden geboekt door bijvoorbeeld zelfstandig boeken te lezen (één van de keuzes die ze konden maken in het differentiatieprogramma). De beperktheid van de tijd die ze op school hebben kunnen besteden aan het zelfstandig lezen, leidde tot een zeer beperkte hoeveelheid pagina's gelezen tekst. Niet voldoende in elk geval om zinnige conclusies uit te kunnen trekken.

Bovendien heb ik de enquêtes in principe anoniem afgenomen, waardoor ik de resultaten hiervan naderhand niet kon uitsplitsen in de twee groepen: die van de differentiatiegroep en die van de rest van de klas.

3. *Volgen van voortgang lezen in derde periode mislukt*

In de derde periode is het helaas niet meer gelukt om systematisch de leesstrategieën te oefenen. In plaats van drie lessen per week hadden we nog maar twee lessen en één keuzewerktijd. Met als gevolg dat slechts een enkele leerling nog koos voor een derde lesuur Frans. Vanzelfsprekend hadden deze leerlingen dit derde uur thuis in moeten halen, maar dat gebeurde niet of nauwelijks. Resultaat was dat de leerlingen de teksten niet of onvoldoende hadden voorbereid als ze in de les kwamen. Het is dan niet zinvol in duo's te gaan overleggen over argumenten die ze nog niet eens bedacht hebben. Een ander gevolg van de invoering van keuzewerktijd in periode drie was dat de overige vaardigheden nu in twee docentgestuurde uren geoefend moesten worden in plaats van in drie. Veel te weinig tijd dus voor een systematische en gedegen aanpak van de leesstrategieën. De zelfstandigheid van de leerlingen was teleurstellend maar begrijpelijk..

Wel hebben de leerlingen nog een derde cito voortgangstoets (april/mei) lezen gemaakt. De resultaten hiervan waren zeker niet beter dan die van de tweede

citotoets. Belangrijk is het hier op te merken dat de moeilijkheidsgraad van deze tekst behoorlijk hoog was. Natuurlijk mogen de voortgangstoetsen oplopen in moeilijkheid, maar deze toets blijkt al meerdere jaren problemen op te leveren.

Bovendien is het niet gelukt de leerlingen de bijbehorende enquête klassikaal in te laten vullen. Ook hier weer speelt tijdgebrek een rol. Anderzijds denk ik dat de uitkomsten uit deze enquête niet echt iets zouden kunnen zeggen over de invloed van het oefenen van leesstrategieën omdat deze immers nauwelijks serieus geoefend zijn in deze periode.

6.2 Conclusies

Mijn onderzoek naar de mogelijkheden om de leesvaardigheid te verbeteren teneinde betere eindexamenresultaten te behalen, heeft zich vooral toegespitst op het belang van leesstrategieën. Het onderzoek in vwo-6 bevestigde de positieve bevindingen die Hetty Mulder in haar proefschrift heeft beschreven. Het systematisch oefenen met leesstrategieën in vwo-4 en de combinatie met het cumulatief toetsen van vocabulaire leidden ertoe dat leerlingen het leerproces als plezieriger en nuttiger gingen ervaren. De goede lezers waardeerden het dat zij keuzemogelijkheden voor verbetering van hun leesvaardigheid kregen aangeboden.

Het stemt hoopvol dat deze drieledige aanpak - van leesstrategieën, differentiatie en vocabulaireverwerving - ertoe heeft bijgedragen dat leerlingen op een plezierige en nuttige manier sneller en beter zijn gaan lezen. Of deze vooruitgang zich ook zal vertalen in hogere examencijfers voor lezen, zal de toekomst leren. Maar vooralsnog gloort er weer hoop aan de horizon voor leerlingen en hun docenten.

7. Aanbevelingen

Naar aanleiding van dit onderzoek zouden een paar vervolgonderzoekjes interessant kunnen zijn.

7.1 Differentiatie leesvaardigheid verder uitwerken en analyseren

In dit onderzoek is wel een differentiatie gemaakt tussen de – van nature – goede lezers en de rest van de groep, maar de tijd en de plaatsen ontbraken (met name toen de keuzewerktijd weer werd ingevoerd in periode 3 en 4) om dit gedegen te organiseren, begeleiden en controleren. Het zou zeer zinvol en interessant zijn om te zien of de goede lezers min of meer zelfstandig dezelfde vooruitgang boeken als de leerlingen die de leesstrategieën oefenen in duo's.

7.2 Synchronisatie leesvaardigheid met de overige talensecties (Engels, Duits en Nederlands)

In de sectie Frans is een serieus begin gemaakt met het systematisch invoeren van de leesstrategieën in V4 en V5. Het zou bijzonder aantrekkelijk zijn als er een gelijkgezindheid en eenvormigheid zou bestaan in het oefenen van de leesvaardigheid door de verschillende talensecties, zowel de moderne vreemde talen (Engels en Duits) als de sectie Nederlands. Ik heb hier al enig inventariserend werk gedaan en er is mijns inziens wel degelijk draagvlak op onze school binnen genoemde secties om te komen tot een gezamenlijke aanpak. Het is

belangrijk dat leerlingen zien dat een bepaalde aanpak om een vaardigheid eigen te worden, bij meerdere talen toepasbaar is.

Logisch hierop volgend zou zijn ook in gesprek met elkaar te gaan over een gezamenlijke aanpak bij het aanleren van de overige vaardigheden: schrijven, luisteren en spreken. Maar zeker ook het aanleren van grammaticale begrippen zou beslist gebaat zijn bij een sectie-overstijgende aanpak.

Bijlage 1 Project verbeteren leesvaardigheid V6

Mogelijke trainingssituaties:

1. geen training
2. traditionele common practice
3. blinde training
4. heuristische regels
5. open reflectie.

In dit onderzoek gaan we uit van trainingssituatie 5: **open reflectie**

Dit houdt in:

In tweetallen (wisselende samenstelling + niet te ver uit elkaar qua niveau)

Probleem oplossen met behulp van manieren die ter plekke door tweetal bedacht worden (maar wel gebaseerd op hun kennis van mogelijke manieren om zo'n probleem op te lossen).

Oplossing van probleem niet aan de hand van voorgegeven regels(trainingssituatie 4), maar door reflectie en interactie in tweetallen.

Categorieën lees oefeningen (Dr. Westhof)

1. Opsporen van elementen met hoge informatieve waarde
2. Structuren
3. activeren voorkennis.

Deze categorieën worden geoefend in de volgende lees oefeningen:

1. Zoek de kernwoorden (categorie 1: informatieve elementen)
2. Kniptekst (categorie 2: structureren)
3. Zoek het scharnier (categorie 2: structureren)
4. Raad het weggelaten woord (categorie 3: activeren voorkennis)
5. Begin en eind van alinea's (categorie 3: activeren voorkennis)
6. Raad betekenis van onderstreepte woorden (categorie 3: activeren voorkennis)

Deze 6 lees oefeningen worden in deze volgorde gedaan en als cyclus 3 keer herhaald: in totaal 18 oefeningen.

Pretest bestaande uit:

1. multiple choice tekst
2. gatentekst
3. structureren

Posttest bestaande uit:

1. multiple choice tekst
2. gatentekst
3. structureren

Planning training leesvaardigheid

Periode 1 en 2:

wk. 48: pre-test lezen

Gedurende beide periodes zelfstandig: - examenidoom cummulatief (vooral in kontekst)
 - werkwoorden cummulatief
 - verwijswoorden (betrekkelijk vnw, pers. vnw als lijd.vw en meew. vw.; “y” en “en”)

Periode 3

Wk. 50+ 51 1 les lezen 1 1 les luisteren

Wk 52+ 1 kerstvakantie

Wk 2 1 les lezen 2 1 les luisteren

Wk 3 1 les lezen 3 1 les luisteren

Wk 4 1 les lezen 4 1 les luisteren

Wk 5 1 les lezen 5 1 les luisteren

Wk 6 1 les lezen 6 1 les luisteren

Wk 7 testweek (luistervaardigheid)

Wk 8 carnavalsvakantie

Gedurende hele periode zelfstandig: examenidoom + werkwoorden leren
 Lezen Frans boek

Periode 4

Wk 9 2 lessen lezen 7+8

Wk 10 2 lessen lezen 9+10

Wk 11 2 lessen lezen 11+12

Wk 12 2 lessen lezen 13+14

Wk 13 1 les lezen 15

Wk 14 1 les lezen 16

Wk 15 testweek

Gedurende hele periode zelfstandig: examenidoom + werkwoorden
 De laatste toets
 Lezen Frans boek

Periode 5

Wk 16 2 lessen lezen 17+18

Wk 17 1 les lezen: post-test lezen

Wk 18 meivakantie

Wk 19 2 lessen (facultatief?)

Wk 20 1 les (facultatief?) + start CSE!!

:

Bijlage 2 Enquête leesvaardigheid V4 n.a.v. voortgangstoets Cito sept./okt. Jan./febr. Apr./mei

In het kader van een onderzoek naar de verbetering van de leesvaardigheid op onze school, zou ik jullie willen vragen mee te werken aan onderstaande enquête. Ik vraag je om – bij het beantwoorden van de vragen – de voortgangstoets leesvaardigheid van het cito, die je in periode 1 gemaakt hebt, in je achterhoofd te houden.

Naam:

Klas:

Cijfer cito leestoets:

1. Lukt het je om alle teksten te lezen binnen de gestelde tijd?
2. Heb je genoeg woordkennis om de teksten te kunnen begrijpen?
3. Heb je genoeg woordkennis om de vragen te kunnen begrijpen?
4. Hoeveel woorden zoek je gemiddeld op per tekst?
5. Lukt het je om alle woorden die je niet kent te vinden in een woordenboek?
6. Lukt het je om woorden die je niet kent snel te vinden in een woordenboek?
7. Begrijp je soms zinnen niet terwijl je wel de betekenis van de afzonderlijke woorden kent?
8. Heb je problemen met het herkennen van vervoegde werkwoorden?
9. Kun je je 50 minuten lang concentreren op de teksten en vragen?
10. Waar hangt het van af of je je wel/niet kan concentreren op de tekst/vragen?

11. Heb je de indruk dat het oefenen van de leesstrategieën in periode 1 een positieve bijdrage heeft geleverd aan je tekstbegrip?

12. Heb je suggesties voor de verbetering van jouw leesvaardigheid?

13. Aan welke voorwaarden zou voldaan moeten worden om het lezen van een Frans boek of tijdschrift leuk te kunnen vinden?

Bijlage 3 Foutenanalyse pretest-posttest V6 per categorie invulwoorden

Aantal	9		9		8		2		4		3		2		1	
Categorie invulwoorden	Werkwoorden		Persoonlijke voornaamwoorden		Zelfstandige naamwoorden		Bijvoeglijke naamwoorden		Bezitt. Vnw		Voorzetzels		Aanw. Vnw		Voegwoorden	
	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest	pretest	posttest
1.Daaf	2	3	4	2	2	3	0	1	0	0	0	1	1	2	0	0
2.Anke C	4	3	7	4	3	2	1	1	0	0	1	1	2	1	1	1
3.Floris	2	3	4	1	3	3	2	0	0	0	1	2	2	2	0	0
4.Anouk	3	3	5	3	3	2	1	1	0	0	0	1	1	2	0	0
5.Elke	3	3	6	6	6	4	2	1	0	1	2	1	1	2	0	0
6.Birgit	6	6	7	5	4	4	1	0	1	1	0	2	2	2	0	0
7.Eva	5	4	6	5	2	1	1	1	3	0	1	1	2	2	0	0
8.Ylvie	8	6	7	6	5	6	1	1	2	1	2	2	1	2	0	0
9.Thomas	3	1	1	3	1	2	0	1	2	0	1	0	2	2	0	0
10.Renée	5	5	7	3	2	2	2	1	0	0	2	1	1	1	0	0
11.Carsten	9	5	8	8	5	6	2	1	3	3	2	3	1	1	0	0
12.Anne	7	5	9	6	5	3	0	1	1	0	1	1	2	2	0	0
13.Lisanne	6	5	8	6	5	6	2	1	1	0	1	1	2	2	0	0
14.Odette	3	3	3	2	5	3	1	1	0	0	2	2	0	2	0	0
Totaal behaalde fouten	66	55	82	60	51	47	16	12	13	6	16	19	20	25	1	0
Totaal haalbare punten	126		126		112											
Percentage behaalde fouten	≈ 50%		≈ 66%		≈ 45%											
Verbetering pre-posttest	16%		25%		8%											

Bijlage 4 Uitwerking evaluatie leesstrategieën V4

Vraag 1. Vond je het **plezierig** om leesvaardigheid te trainen met het ofenboek leesstrategieën? Motiveer je antwoord!

Ja	Nee
In duo's is fijn: 11	Teksten moeilijk: 1
Teksten leuk: 111	Soms: 1
Leuker dan lezen in boek: 1111 111	Moeilijk: 111
Fijn: 11	
Vooruitgang te merken: 1	
Afwisseling: 1	
Woordenschat: 1	

Vraag 2. Vond je het **nuttig** om leesvaardigheid te trainen met het ofenboek leesstrategieën? Motiveer je antwoord!

Ja	Nee
Beter begrip: 11	Gebrek aan woordkennis, weinig rendement
Opbouw beter begrepen: 11	moeilijk
Moeilijk maar nuttig: 1	Kan beter
Grotere woordenschat: 1	Kende deze leesstrategieën al, paste ze al toe
Nuttiger dan letterlijk vertalen	nee
Geleerd hoe tekst aan te pakken	
Verbanden beter zien	
Ja 1111	
Gaat beter	
Kernwoorden nuttig voor elk vak	
Meerdere technieken geleerd	
Beter dan tekstboek lezen	
Teksten hebben goede niveau	
Je weet beter waar je op moet letten	

Vraag 3: Wat vond je van het werken in duo's?

Fijn	Niet fijn
makkelijker brainstormen +oplossingen vinden	Moeilijk, omdat het in het begin steeds iemand anders was om mee samen te werken
Je vult elkaar aan: 1111 1111	Duopartner die ook niets weet , schiet niet op: 111
Overleg over juistheid van antwoorden	Liever buurmeisje dan partner van eigen niveau, beter op ingespeeld
Belangrijk: iemand waar je iets aan hebt	Elke week andere partner is leuker
Gezelliger dan alleen	
Makkelijker opdrachten maken	Onzin, test moet je ook alleen doen

Vraag 4: Kruis aan: welke leesstrategie-oefening vond je het :

	Moeilijkst	Makkelijkst	Nuttigst
Zoek de kernwoorden	IIII	IIII IIII	IIII IIII II
Gatentekst	IIII IIII	III	IIII IIII
Scharnierwoorden	IIII	IIII IIII	III
Raad de betekenis onderstreepte woord	IIII I	III	IIII IIII I
Kniptekst	III	IIII IIII	IIII
Begin-eind alinea's	IIII IIII	II	III

Vraag 5: Wat heb je geleerd over je eigen leesvaardigheid door deze oefeningen?

Belangrijke delen eruit halen
Leesvaardigheid is goed; woordenschat is laag
Mijn leesvaardigheid is slecht: IIII
Niet te snel conclusies trekken
Minder slecht dan ik dacht
Het is niet mijn slechtste punt
Dat er verschillende technieken zijn van lezen
Meer op de kern letten
Beter woorden uit zinnen afleiden
Belangrijke en onbelangrijke dingen scheiden
Kijken naar kernwoorden
Moeite met begrijpen van een stukje; begrijp vaak maar een klein stukje
Dat ik een tekst nog best kan begrijpen terwijl ik maar een paar woorden uit alinea ken
Dat ik goed naar de woorden moet kijken, verder denken, dan weet ik ze wel
Mijn woordenschat is nog te klein
Mis de details omdat ik de woorden niet ken
Ik vaak de betekenis van de woorden niet ken
Ik nu beter weet hoe ik een tekst ga aanpakken, hoe ik hem moet begrijpen
Ik snap verbanden beter
Ik heb moeite met het zoeken van deelonderwerpen

Vraag 6: Heb je nog tips, op-/aanmerkingen, aanvullingen betreffende de manier waarop we leesvaardigheid hebben geoefend (dmv leesstrategieën dus)?

Zelf duo's maken (twee mensen die niets weten, schiet niet op)
Fijn: eind van de les werd de tekst vertaald, zette je aan het denken, je leerde ervan
Paginanummering: IIII
Slechts één tekst per leesstrategie, te weinig teksten per strategie geoefend: II
Meer woordjes leren dan werkwoorden, heb je meer aan
Meer tijd, kleinere stukken tekst. Grote teksten raak ik de draad kwijt
Teksten kunnen leuker, actueler
Alles goed/ genoeg tijd om te bespreken aan eind van de les: II
Makkelijkere teksten opbouwen naar moeilijkerere
Duidelijkere plaatjes

Bijlage 5 Differentiatie programma lezen V4

Voor wie:

Voor de leerling die een goed tot zeer goede score (minimaal 8) heeft gehaald bij de determinerende leestoets (cito voortgangstoets) aan het eind van periode 1 in V4.

Wanneer:

Vanaf periode 2 in V4.

De keuzemogelijkheden:

1. Doorgaan met het oefenen in tweetallen van de leesstrategieën, zoals in periode 1
In klas
2. Zelfstandig boeken lezen: “Merles”, boeken in bibliotheek; eigen boeken.
(N.B. boeken mogen vooral niet te moeilijk zijn: “kilometers maken” is belangrijk)
30 minuten lezen, 5 minuten Nederlandse samenvatting, 10 minuten Franse samenvatting
3. Tijdschriften lezen.
 - i) Ça va. V4 (of V5f1). Niveau: A2/B1
 - ii) Chez nous V5/V6 (of V5f2). Niveau : B1/B2
 - iii) Phosphore V6
 - iv) EcoutePer les: 1 artikel naar keuze lezen, Nederlandse samenvatting, 1 alinea vertalen.
4. Kranten lezen :
www.jde.fr (journal des enfants) : « Dossiers archivés »
www.lemonde.fr (V6)
Per les: 1 artikel naar keuze lezen, Nederlandse samenvatting, 1 alinea vertalen.
5. Franse film bekijken met Franse ondertiteling
30 minuten kijken, 5 minuten Nederlandse samenvatting, 10 minuten Franse samenvatting.

Per periode: 6 leeslessen

Periode 1: klassikaal oefenen leesstrategieën

Periode 2: boekje lezen (eventueel ook nog thuis)

Periode 3: 3 lessen film, 3 lessen tijdschriften/kranten

Periode 4: keuze uit film, boek, tijdschriften/kranten

N.B.

In dec./jan. en in mei worden opnieuw voortgangstoetsen lezen van het cito afgenomen. Hieraan nemen alle leerlingen deel, zij die klassikaal met de leesstrategieën hebben gewerkt, maar ook zij die zelfstandig aan het differentiatie-programma hebben gewerkt. Aan de hand van de resultaten van deze voortgangstoetsen wordt beoordeeld welke leerlingen door mogen gaan met het differentiatie-programma lezen.

Bijlage 6 Uitwerkingen enquêtes n.a.v. cito voortgangstoetsen lezen

1. September/oktober

In V4 hebben de leerlingen een voortgangstoets lezen van het Cito (sept/okt) gemaakt. Deze toets is gemaakt voor leerlingen die 3 jaar en twee/drie maanden Frans onderwijs op VWO-niveau hebben gevolgd. Gemiddeld genomen zouden die leerlingen deze toets voldoende moeten kunnen maken.

De Citoleestoets van sept/okt is afgenomen in beide V4 klassen.

V4a	16 leerlingen	V4b	leerlingen
Gemiddelde score	: 6.17	Gemiddelde score	:
Aantal onvoldoendes:	7	Aantal onvoldoendes:	

Enquête

Naar aanleiding van deze score heb ik een enquête opgesteld om de leesvaardigheid van de leerlingen te evalueren. (enquête, zie bijlage). Deze enquête heb ik alleen afgenomen in mijn eigen V4 klas. Hierin heb ik gevraagd naar een aantal factoren die een rol spelen bij tekstbegrip, namelijk: tijd, woordkennis, werkwoordherkenning, concentratie, leesstrategieën.

Conclusies van deze enquête:

- *Tijd*: de helft van de klas had tijd genoeg om de teksten binnen 50 minuten te maken, de andere helft niet
- *Woordkennis*: bleek nog steeds te klein en als beperkende factor ervaren. Er werden gemiddeld 7 woorden per tekstje opgezocht, dat kost (teveel) tijd.
- *Werkwoordherkenning*: niet als problematisch ervaren.
- *Concentratie*: goed, op voorwaarde dat het stil is in de klas
- *Leesstrategieën*: 40% acht het zinvol deze te oefenen, 60% niet.
- Factoren die leerlingen belangrijk vinden voor verbeteren leesvaardigheid zijn:
Vergroten woordenschat
Niet te moeilijke teksten
Interessante teksten.

Opmerkingen:

1. De *werkwoordherkenning* werd niet als problematisch ervaren voor het tekstbegrip door de leerlingen. Ik vraag me echt af of dit terecht is. Als ik samen met ze lees, blijkt dit wel een probleem te zijn. Het feit dat ze de werkwoordherkenning niet als een probleem ervaren/herkennen, wil nog niet zeggen dat het geen probleem is.

2. Het feit dat 60% van de leerlingen het oefenen van de *leesstrategieën* niet zinvol acht, betekent volgens mij niet dat het niet zinvol is. Uit mijn onderzoekje van vorig jaar blijkt immers dat de leerlingen goede vooruitgang boeken op het gebied van de persoonlijke voornaamwoorden. Deze vooruitgang is niet direct herkenbaar en/of meetbaar voor de leerlingen na slechts één periode (5 à 6 lessen leesstrategieën).

3. De factoren die leerlingen belangrijk vinden voor verbeteren leesvaardigheid zijn niet nieuw: vergroten woordenschat, niet te moeilijke teksten, interessante teksten (gericht op hun leeftijdsgroep). Het zelf kunnen kiezen van teksten was nu niet aan de orde omdat ze gewoon een vooraf bepaalde Citotoets moesten maken.

Bijlage 6 (vervolg)

2. Januari/februari

In V4 hebben de leerlingen een voortgangstoets lezen van het Cito (dec/jan) gemaakt. Deze toets is gemaakt voor leerlingen die 3 jaar en vijf/zes maanden Frans onderwijs op VWO-niveau hebben gevolgd. Gemiddeld genomen zouden die leerlingen deze toets voldoende moeten kunnen maken.

De Citoleestoets van dec/jan is afgenomen in beide V4 klassen.

V4a	16 leerlingen	V4b	leerlingen
Gemiddelde score :	6.53	Gemiddelde score :	
Aantal onvoldoendes:	4	Aantal onvoldoendes:	

Enquête

Naar aanleiding van deze score heb ik een enquête opgesteld om de leesvaardigheid van de leerlingen te evalueren. (enquête, zie bijlage). Deze enquête heb ik afgenomen in beide V4 klassen. Hierin heb ik gevraagd naar een aantal factoren die een rol spelen bij tekstbegrip, namelijk: tijd, woordkennis, werkwoordherkenning, concentratie, leesstrategieën.

Conclusies van deze enquête:

- *Tijd*: 75% van de leerlingen had tijd genoeg om de teksten binnen 50 minuten te maken.
- *Woordkennis*: Iets minder dan de helft van de leerlingen vond niet genoeg woordkennis te hebben om de teksten te kunnen begrijpen. 80% van de leerlingen zocht per tekst tussen de 0-5 woorden op; 20% zocht tussen de 6-10 woorden op.
- *Werkwoordherkenning*: 80% zei dit niet als problematisch te ervaren.
- *Concentratie*: 60% goed, 40 % kan zich niet goed concentreren. Als factoren die van invloed zijn op de concentratie werden genoemd: 1. moeilijkheid teksten 2. interessant/leuk onderwerp 3. lawaai/omgeving 4. lengte van de tekst.
- *Leesstrategieën*: 50% acht het zinvol deze te oefenen, 50% niet.
- Factoren die leerlingen belangrijk vinden voor verbeteren leesvaardigheid zijn:
Meer lezen
Vergroten woordenschat
Niet te moeilijke teksten
Interessante teksten.

Veranderingen t.o.v citotoets sept/okt:

1. In sept/okt vindt nog de helft van de leerlingen zijn/haar woordenschat te klein; in dec/jan is dat minder dan de helft.
2. In sept/okt acht 40% van de leerlingen de leesstrategieën zinvol, tegenover 60% in dec/jan.
3. Het gemiddelde behaalde cijfer was bijna 0.4 hoger in dec/jan ten opzichte van het behaalde cijfer in sept/okt.

Waarom is dit te danken: Vocabulaire training, leesstrategieën.

Niet gedaan: verschil leerlingen differentiatieprogramma lezen (zelfst lezen ipv leesstrategie) en leerlingen leesstrategie oefeningen. **Reden:** In per.2 andere leerlingen die zelfst lezen.

Bijlage 6 (vervolg)

April/mei

In V4 hebben de leerlingen een voortgangstoets lezen van het Cito (mei/juni) gemaakt. Deze toets is gemaakt voor leerling nagenoeg 4 jaar Frans onderwijs op Vwo-niveau hebben gevolgd. Gemiddeld genomen zouden die leerlingen deze toets voldoende moeten kunnen maken.

De Citoleestoets van mei/juni is half mei afgenomen in beide V4 klassen.

V4a	16 leerlingen	V4b	26 leerlingen
Gemiddelde score :	5.9	Gemiddelde score :	
Aantal onvoldoendes:	6	Aantal onvoldoendes:	

Enquête

Naar aanleiding van deze score heb ik weer dezelfde enquête gehouden als ik afgenomen heb na de leestoetsen van november en februari, met de bedoeling de leesvaardigheid van de leerlingen te evalueren. Deze enquête is wederom afgenomen in beide V4-klassen. Hierin heb ik gevraagd naar een aantal factoren die een rol spelen bij tekstbegrip, namelijk: tijd, woordkennis, werkwoordherkenning, concentratie, leesstrategieën.

Conclusies van deze enquête: NIET BEKEND

- *Tijd:*
- *Woordkennis:*
- *Werkwoordherkenning:*
- *Concentratie:*
- *Leesstrategieën:*
- *Factoren die leerlingen belangrijk vinden voor verbeteren leesvaardigheid zijn:*

Veranderingen t.o.v. voorafgaande Citotoetsen:

Na afloop van de testen zijn de enquêtes niet meteen uitgedeeld. In één klas leverden minder dan 10 leerlingen de enquête in, in de andere klas is deze helemaal niet afgenomen.

Verklaring van deze ontwikkeling:

Tijdgebrek en tijdsdruk in periode 3 en 4 door herinvoering keuzewerktijd.